

Відносини зі Швецією взагалі стають у цей час найбільш важливим напрямом дипломатичних відносин Б. Хмельницького¹. Швеція намагалась утвердити своє панування на Балтиці шляхом військового вторгнення у землі Яна-Казимира. Б. Хмельницький вирішив підтримати шведську експансію не тільки заради визволення українців від Польщі, а й також для того, аби «розв'язати собі руки в відносинах з Московією»². У липні 1655 р. шведський король Карл X у союзі з Семигородським князівством розпочав похід через Прусію на Варшаву і Краків. Б. Хмельницький приєднався до нього³. Становище Польщі було критичним. Врятувала її дипломатія. Польща звернулася до Москви з пропозицією сепаратного перемир'я, яке і було підписане у 1656 р. у Вільні без представників Б. Хмельницького, чим Москва порушила Переяславські угоди. Б. Хмельницький не погодився з припиненням війни проти Польщі. Однак вторгнення Данії в Швецію змусило Карла X вивести значну частину своїх військ з території Речі Посполитої. Потрібен був пошук нових політичних комбінацій. Однак 6 серпня 1657 р. гетьмана не стало.

Таким чином, як свідчить історія Визвольної війни Українського народу, активна зовнішня політика, яку провадив Б. Хмельницький, була суттєвою передумовою успіхів і перемог українського війська. Вона допомагала зміцненню міжнародного становища України, зростанню її ролі як суб'єкта відносин у Східній і Південно-Східній Європі, включала в орбіту українського протиборства з Річчю Посполитою політиків і дипломатів від Стамбула до Стокгольма.

Надійшла до редколегії 07. 08. 06

В. Рум'янцев, член-кореспондент АПрН
України

Державно-правові аспекти програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства (до 160-річчя Кирило-Мефодіївського товариства)

Кирило-Мефодіївське товариство (1846–1847 рр.) стало першою в Україні нелегальною політичною організацією, яка ставила за мету

¹ Див.: Федорук Я. О. Зовнішня політика Б. Хмельницького 1654–1657 рр. // Міжнарод. наук. конф. «340 років Переяславської Ради». – С. 49.

² Див.: Грушевський М. Вказ. праця. – С. 297.

³ Див.: Федорук Я. О. – Вказ. праця. – С. 50.

національне та соціальне визволення українського народу, возз'єднання його в єдиній соборній державі з одночасним створенням федерації добросусідських слов'янських країн. Висуваючи такі завдання, Кирило-Мефодіївське товариство не могло оминати державно-правових проблем побудови майбутніх слов'янських держав, зокрема української, а також слов'янської федерації в цілому.

У витоків товариства стояв професор Київського університету, магістр історії М. Костомаров. У Києві на початку 1846 р. він зближується з передовими, прогресивно мислячими представниками української інтелігенції: М. Гулаком, чиновником канцелярії генерал-губернатора, правознавцем, вчителями П. Кулішем і Д. Пильчиковим, студентами Київського університету В. Білозерським, О. Навроцьким, І. Посадою, Г. Андрузьким, О. Марковичем, О. Тригубом, поетом і художником Т. Шевченком¹. Вони були добре обізнані з кращими європейськими та світовими моделями соціально-політичного устрою розвинутих країн, знали реальний стан речей в російському політичному устрої. Тому не випадково, що саме в їхньому середовищі зароджуються ідеї знищення кріпацтва та повалення самодержавства, створення незалежних слов'янських держав з республіканською формою правління та об'єднання цих держав на принципах рівності у єдину слов'янську федерацію. Реалізувати ці завдання мало створене тоді ж Кирило-Мефодіївське товариство.

За великим рахунком ідеї кирило-мефодіївців лежали в площині панславізму, оскільки зводилися до визволення й об'єднання слов'янських народів. Але засоби досягнення цієї мети суттєво відрізнялися від програмних положень останніх. Основний постулат панславістів зводився до необхідності звільнення слов'ян від іноземного поневолення та об'єднання їх під началом Російської імперії. Натомість погляди Кирило-Мефодіївського товариства полягали у духовному і політичному об'єднанні слов'ян, при цьому кожний народ мав одержати власну незалежну державу, рівні права і свободи для громадян. «Кожне слов'янське плем'я повинно мати свою самостійність... — йшлося в Статуті товариства, — правління народне і дотримуватись повної рівності співгромадян за їх народженням, християнським віросповіданням і станом»².

Зважаючи на нетривалий період існування Кирило-Мефодіївського товариства, його програмні положення, особливо державно-правові, були викладені в різних джерелах, зокрема, «Книгах буття українського

¹ Див.: *Сергієчко П. П.* Соборна Україна: від ідеї до життя. – К., 1993. – С. 23–24.

² *Костомаров М. І.* Закон Божий (Книги буття українського народу). – К., 1991. – С. 34. (тут і далі назви і цитати із джерел подаються мовою оригіналу. – *В. Р.*)

народу», «Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія», «Поясненні В. М. Білозерського до Статуту Кирило-Мефодіївського братства», відозвах братства «Брати українці!» та «Братья великороссияне и поляки». Розумінню державно-правової ідеології товариства допомагають різні проекти, листи, записки, художні та публіцистичні твори його членів, а також матеріали слідства.

І хоча ідеї товариства, зокрема державно-правові, як згадував М. Костомаров, перебували на початковому етапі формування і знаходилися у «младенческому» стані, проте вони «глубоко оставались во всех нас как заветные в жизни»¹.

Як видно з усіх цих матеріалів, ідеологія Кирило-Мефодіївського товариства сформувалася насамперед під впливом тодішньої кріпосницької дійсності, російського визвольного руху, зокрема «Товариства об'єднаних слов'ян», під впливом руху слов'янських народів за визволення з-під влади Туреччини й Австрії, ідей польського визвольного руху, а також під впливом передової західноєвропейської громадської думки, утопічного і християнського соціалізму.

У програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства йшлося по суті про три блоки державно-правових проблем: по-перше, про права і свободи слов'янських народів, зокрема народу України; по-друге, про майбутній державний устрій деяких слов'янських народів і слов'янської федерації загалом; по-третє, про форму їх правління.

При визначенні проблеми прав і свобод людини в слов'янських державах за основу бралися християнські заповіді, зокрема визначення взаємовідносин, з одного боку, людини, а з другого — влади і держави. Основна думка кирило-мефодіївців полягала в тому, що людина народжується з правами, які даровані їй Богом. З огляду на ці позиції, Устав Кирило-Мефодіївського товариства закріплював рівність усіх громадян слов'янського світу, незалежно від релігійної приналежності і соціального стану. Особливо підкреслювалось, що «суспільство буде старатися заздалегідь про викорінення рабства та всілякого гноблення нижчих класів»².

Такий підхід давав однозначну відповідь на питання, що первинне — людина чи держава, і хто кому повинен служити? У програмних документах товариства відповідь на це питання є однозначною — перш за все людина, а держава з її органами є лише допоміжним знаряддям,

¹ Костомаров Н. И. Автобиография // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989. – С. 474–475.

² Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. Признання кирило-мефодіївців. – К., 1915. – С. 112.

хоча і дуже важливим, навіть основним, у забезпеченні і захисті прав і свобод людини.

Такий підхід не був притаманний російським панславістам. Протягом майже півтора століття вони вважали, що права і свободи людини і громадянина милостиво надаються народові монархом, а пізніше — державою¹.

Провідне місце в програмних документах товариства посідали проблеми майбутнього державного устрою України і слов'янських держав. Погляди кирило-мефодіївців виходили з критики Турції, Австрії та Росії, які пригноблювали слов'ян. Визволення українського народу мислилося соборно, разом з визволенням усіх слов'янських народів Росії, Польщі, Чехії, Хорватії, Сербії і Болгарії. Причому братчики були переконані в особливій месіанській ролі України в тому, що саме Україна повинна власним прикладом показати шлях до свободи і незалежності, встановивши у себе республіканську форму правління, яка мала стати державною формою в усіх слов'янських країнах. «... Встане Україна зі своєї могили і знову озветься до братів слов'ян, і почують заклик її, і повстане Слов'янщина, і не зостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні селянина, ні холопа — ні у Великій Росії, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні в сербів, ні у болгар»².

У документах товариства йшлося про втілення в життя ідеї визволення і єднання слов'янських народів. А невдовзі ця ідея, як зазначав М. Костомаров, «...у нашій уяві не обмежувалася в образах, у яких, як нам здавалося, вона повинна була втілитися для майбутньої історії...». Майбутнє ж члени товариства вбачали у федеративному устрої. «Усі слов'янські народи нам бачилися об'єднаними між собою у федерації — подібно до стародавніх грецьких республік чи Сполучених Штатів Америки, — з тим, щоб усі перебували в міцних зв'язках між собою, але кожна щоб свято зберігала свою автономію... В усіх частинах федерації передбачались однакові основні закони й права, однакові одиниці міри, ваги, однакові монети, відсутність митниць і свобода торгівлі, загальне скасування кріпаччини та рабства у будь-якому вияві, єдина центральна влада, яка відала б стосунками поза союзом, військом і флотом, але певна автономія кожної частини стосовно внутрішніх установ, внутрішнього управління, судочинства і народної освіти...»³.

¹ Див.: Фрицький О. Ф. Історичні долі однієї ідеї: державно-правові аспекти програми Кирило-Мефодіївського товариства / Науковий вісник Української академії внутрішніх справ. – К., 1996. – № 1. – С. 34.

² Костомаров М. І. Закон Божий (Книги буття українського народу). – С. 30.

³ Костомаров Н. И. Автобіографія. – С. 474.

При об'єднанні у федерацію усі республіки мали бути рівними, їм забезпечувалась широка автономія («самостійність»), кожна була повинна мати свій обраний народом верховний законодавчий орган — сейм, місцеві органи влади також мусили бути виборними. Для керівництва загальнофедеративними справами, передусім зовнішніми зносинами, армією і флотом, повинен був існувати «загальний слов'янський собор» з представників усіх народів. Він мав збиратися у Києві. У всіх частинах федерації повинні бути однакові основні закони і права, абсолютна рівність громадян, мали бути ліквідовані стани, дворянські та інші привілеї, смертна кара й тілесні покарання, забезпечена свобода віросповідання, запроваджене обов'язкове навчання народу, єдину систему мір, ваги, монети, свободу торгівлі і усунено митні кордони¹.

М. Костомаров і його однодумці ставили Україну в центр майбутнього слов'янського союзу і вважали її своєрідним месією слов'ян не випадково. Вони виходили з того, що саме українська нація являє собою особливу єдність, яка пройнята духом рівності і братерства, а відтак, найбільш пристосована до республіканської форми правління. «І не любила Україна, — говориться в „Книгах буття українського народу», — ні царя, ні пана, а зкомпоновала собі козацтво, єсть то істее братство, куди кожний, приступаючи, був братом других... і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибиралися на раді і повинні були слугувати всім по слову Христовому, і жодної помпи панської і титула не було між козаками»².

Ще до створення Кирило-Мефодіївського товариства М. Костомаров у праці «Думки про федеративне начало Древньої Русі» обґрунтовував ідею про необхідність розбудови української децентралізованої держави і встановлення федеративних основ у відносинах між народами Росії. Що стосується інших слов'янських народів, то він висловлював ідею об'єднання слов'ян у федеративну республіку з наданням кожному народові рівних прав.

Слов'янська держава мала виділитися зі складу трьох монархій — Росії, Туреччини та Австро-Угорщини і створити свої самостійні і незалежні держави з республіканською формою правління. Спільність цих слов'янських держав повинна була забезпечити федеративна парламентська республіка. Таке об'єднання мало гарантувати збереження суверенності слов'янських держав. У поясненні до статуту Кирило-Ме-

¹ Див.: *Рибалка І. К.* Історія України. Частина 2: Від початку XIX ст. до лютого 1917 року. — Х., 1997. — С. 107.

² *Костомаров М. І.* Закон Божий (Книги буття українського народу). — С. 24.

фодіївського братства В. Білозерський стосовно України зазначав, що «отдельное ее существование невозможно: она будет находиться между нескольких огней, будет теснима и может претерпеть горестнейшую участь. Единственное средство... для возвращения народных прав заключается в соединении славянских племен в одну семью под охранением закона, любви и свободы каждого. Соплетшись руками дружбы, они защитят себя от всякого варвара и возвратят свои права...»¹

Неоднозначним з погляду форми державного устрою слов'янського союзу є положення про те, «щоб був один сейм або рада слов'янська, де б сходились депутати від усіх Речей Посполитих і там розважали б і порішали такі діла, котрі б належали до цілого Союзу слов'янського»².

Безумовно має право на існування думка про те, що передбачене в програмних документах створення спеціального центрального органу не є об'єднанням слов'янських країн у формі федерації, оскільки остання є самостійним державним утворенням з кількох суверенних держав, інакше кажучи, держави-члени утворюють центральну державу — федерацію, яка сама стає державою. А створення загальної «ради слов'янської» ще не означає, що створюється загальна для всіх слов'янських країн центральна держава. Це лише орган для вирішення спільних питань³.

У такому контексті можна припустити, що найбільш імовірним зразком моделі майбутньої федерації слов'янських народів міг стати історичний досвід Польщі останньої третини XVI — першої половини XVII ст. На підставі Люблінської унії 1569 р. Польське королівство і Велике князівство Литовське «складають з обох вищезазначених народів одно, нерозрізнюване, неподільне тіло» — Річ Посполиту⁴. При цьому унія не припиняла існування ні Польського королівства, ні Великого князівства Литовського, а зв'язувала їх нерозривними узами; відтоді і в Польщі (Короні), і в Литві (Князівстві) мав бути один государ, один загальний парламент (сейм), але кожна з частин цієї двоєдиної держави мала свій власний апарат управління.

В той же час неможливо не звернути увагу на ту обставину, що ретельно виписані державні структури слов'янського союзу — це, поперше, наявність «сейму або ради слов'янської», яка мала розв'язувати проблеми, що належали до цілого союзу, а по-друге — що в союзі

¹ Костомаров М. І. Закон Божий (Книги буття українського народу). – С. 37.

² Там само. – С. 33.

³ Див.: Фрицький О. Ф. Вказ. праця. – С. 37.

⁴ Див.: Хрестоматія з історії держави і права України. У 2 т. / За ред. члена-кореспондента Академії правових наук України В. Д. Гончаренка. – К., 1997. – Т. 1. – С. 123.

мав бути правитель, «вибраний на рока». Така структура дає підстави принаймні для двох висновків: слов'янський союз мав бути сталим, постійно діючим державним утворенням, в якому передбачалось чітко розмежувати компетенцію між окремими країнами і союзом в цілому. Це є переконливим свідченням наявності федералістських засад в організації слов'янського союзу.

Окремі положення історичного досвіду Русі були використані М. Костомаровим при обґрунтуванні необхідності створення федерації слов'янських народів. Зокрема, у «Книгах буття українського народу» він поряд з ідеєю єдності трьох народів — українського, польського і російського — висловлює думку про те, що при «об'єднанні кожне слов'янське плем'я повинно мати свою самостійність», що кожний народ «скомпанував свою Річ Посполиту і управлявся би незалежно з другими, так щоб кожний народ, мав свою мову, свою літературу і свою справу». У відозві «До українства» М. Костомаров писав: «Щоб в кожній Речі Посполитій був свій правитель, вибраний на годa, і над цілим союзом був би правитель, вибраний на годa»¹. Створення саме такої федерації М. Костомаров обґрунтовував тим, що стародавніх слов'ян об'єднувало: християнська віра і єдина церква; походження, мова і побут; єдиний княжий рід. «Вся історія Русі удільного укладу є поступовий розвиток федеративного начала, але боротьба з началом єдинодержавія»².

М. Костомаров висував ідею федеративного державного устрою перш за все як альтернативу само державності, формою державного устрою є унітарна держава, яка ніякої самостійності окремим своїм частинам не надає.

Ідея саме такого федеративного державного устрою переслідувала і практичну мету — цивілізованого виділення України із складу Російської імперії, але із збереженням з нею тісних політичних, економічних і культурних зв'язків, що відповідало як прагненням українського народу до самостійності, так і традиційним україно-російським зв'язкам. Що ж стосується сутності запропонованої моделі федерації слов'янських народів, то суб'єктами федерації мали стати незалежні держави, що є характерним для класичних федерацій. В той же час питання, загальні для всіх суб'єктів федерації, мали вирішуватися єдиним загальнодержавним органом, що більше відповідає сутності конфедерації³.

Щодо форми правління слов'янських народів, то програмні документи Кирило-Мефодіївського товариства передбачали республіканську

¹ Костомаров М. І. Закон Божий (Книги буття українського народу). – С. 23–26.

² Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – СПб, 1863. – Т. 1. С. 55–56.

³ Див.: Фрицький О. Ф. Вказ. праця. – С. 40.

форму правління з переважанням парламентських елементів. У цьому питанні кирило-мефодіївці розвивали республіканські традиції декабристів. Головна ідея полягала в духовному і політичному об'єднанні слов'ян. При цьому кожний народ мав рівні права здобути повну незалежність, встановити «народне правління» (республіку), а також запровадити свої законодавство, право власності, освіту тощо.

Товариство ставило за мету об'єднання слов'янських народів на засадах збереження суверенності кожної слов'янської держави. У відозві «Брати українці!» декларувалося, «щоб кожен народ зкомпанував свою Речь Посполиту і управлявся несмісимо з другими, так, щоб кожен народ мав свій язык, свою літературу і свою справу общественну»¹. Суверенність слов'янських народів є головною ідеєю Статуту Кирило-Мефодіївського товариства. У п. 2 Статуту наголошувалося, що «при соединении каждое славянское племя должно иметь свою самостоятельность»².

Щодо форми правління кожної окремої слов'янської держави, то вона бачилась братчикам як президентська республіка. Так, у п. 4 відозви «Брати українці!» передбачалося, «щоб в кожній Речі Посполитій був свій правитель, вибраний на года»³. І нічого не говорилося про представницькі, парламентські установи для кожної слов'янської країни. Посада правителя асоціювалася швидше за все з посадою президента, оскільки, на думку М. Костомарова, «слов'янин не любить ні царя, ні пана»⁴.

Що стосується державно-правової моделі об'єднання слов'янських народів, то вона виглядала як федеративна республіка з наданням кожному народові — суб'єкту федерації — рівних прав і свобод. Щодо форми правління федерації, то вона вбачалась змішаною — парламентсько-президентською. У тій же відозві «Брати українці!» говорилося, «щоб був один сейм або рада слов'янська, де б сходились депутаты оду всіх Речей Посполитих і там розважали і там порішали такі діла, котрі б належали до цілого Союзу слов'янського», а далі — «і над цілим Союзом був би правитель, обраний на года»⁵.

Учасник Кирило-Мефодіївського товариства Г. Андрузький в «Начерку Конституції Республіки» також закладав ідею слов'янської федерації, до складу якої мали входити сім автономних штатів зі своїми президентами. Передбачалося також посада президента як глави всієї федерації. Начерк не виключав наявності представницьких органів, наділених законодавчи-

¹ Костомаров М. І. Закон Божий (Книги буття українського народу). – С. 33.

² Там само. – С. 34.

³ Там само. – С. 33.

⁴ Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. – К., 1990. – Т. 3. – С. 17.

⁵ Костомаров М. І. Закон Божий (Книги буття українського народу). – С. 33.

ми повноваженнями на рівні як штатів, так і федеративної держави¹. На жаль, автор не торкався питань щодо порядку організації парламентських установ і порядку посідання посади як президента слов'янської федерації, так і президентів штатів, а також строків їх повноважень².

Незважаючи на короткочасний строк існування Кирило-Мефодіївського товариства, певну недосконалість і розпорошеність державно-правових ідей, головне, що було зроблено братчиками, — це обґрунтування ідеї та концепції української самостійної держави, побудованої на демократичних засадах, як закономірного і неминучого розвитку України.

Надійшла до редакції 07. 08. 06

В. Єрмолаєв, професор НЮА України

Українська Центральна Рада: процедурні питання у здійсненні повноважень вищого представницького органу державної влади

У попередній статті автора йшлося про організацію і порядок роботи Української Центральної Ради (УЦР), розроблення законодавчої процедури та механізму їх реалізації. В даній статті ставиться за мету дослідити процедуру питання у здійсненні нею повноважень як представницького органу державної влади.

Головною функцією УЦР, як уже відзначалося, стало законотворення. Найбільш повне уявлення про сам законодавчий процес в УЦР, так і порядок підготовки та розгляду законопроектів дає процедура підготовки та розгляду найважливіших, складних законів, таких як Тимчасовий земельний закон або Закон «Про національно-персональну автономію».

Спроби УЦР ще влітку і в жовтні 1917 р. розглянути й затвердити земельний законопроект, розроблений Секретарством земельних справ і поданий Тимчасовому уряду, «наслідків не дали»³. Після його падіння на сьомій сесії УЦР 30 жовтня Секретарство земельних справ представило загальним зборам той самий законопроект про передачу землі зе-

¹ Див.: *Слюсаренко А. Г., Томенко М. В.* Історія української конституції. — К., 1993. — С. 50–51.

² Див.: *Романенко О. В.* Розвиток політико-правової думки XIX–XX ст.: про інститут президентства в Україні / *Держава і право. Юридичні і політичні науки.* — К., 2001. — Вип. 12. — С. 201–202.

³ Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. — К., 1996. — Т. 1. — С. 356–357.